

Literatura

- Cejp, M. a kol.: *Prognóza rozvoje české kultury do roku 2000*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1982.
- Cejp, M. a kol.: *Sbližování kulturní úrovně městského a venkovského obyvatelstva*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1986.
- Cejp, M. – Kadeřábková, D.: *Rozvoj odvětví kultury*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1986.
- Časové řady základních ukazatelů. Praha, FSÚ 1980.
- Černý, M. – Lakomý, Z. – Nový, O.: *Životní prostředí pro člověka*. Praha, Academia 1973.
- Honzik, K.: *Tvorba životního slohu*. Praha, Horizont 1976.
- Chajrullajev, M. M. (red.): *Kulturnaja sreda i duchovnoje formirovanije ličnosti*. Taškent, Izdatelstvo FAN UzSSR 1985.
- Kulturní regionalismus*. Svazek 1–12. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1981–1983.
- Moewes, W.: *Grundfragen der Lebensraumgestaltung*. Berlin, Gruyter 1980.
- Musil, J.: *Sociologie bydlení*. Praha, Svoboda 1971.
- Ortová, J.: *Kultura a tvorba životního prostředí*. Praha, SFN 1981.
- Pokorná, L. – Balek, P.: *Byt jako objekt estetické aktivit*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1985.
- Schwarz, K.: *Postoje obyvatel ČSR ke kulturně výchovné činnosti – 1. část*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1988.
- Schwarz, K. a kol.: *Já – ty – my. O výchově ke správným mezilidským vztahům*. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1983.
- Schwarz, K. – Šimek, M.: *Stimuly a bariéry tvořivosti*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1985.
- Sociologické a ekonomické souvislosti ekologického problému*. Kosova Hora, Čs. sociologická společnost CSAV 1986.
- Statistiky životní úrovně obyvatelstva*. Praha, FSÚ – ČSÚ 1978–1985.
- Šetření o vybavenosti domácnosti*. Praha, FSÚ – ČSÚ 1967–1983.
- Šimek, M. – Schwarz, K.: *Tvořivost pracujících v průmyslu a zemědělství*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1984.
- Tučná, D.: *Podíl užitého umění v rozvoji odvětví kultury*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1986.
- Výbrané pojmy o kultuře*. Bratislava, Výskumný ústav kultúry 1981.
- Výsledky sekundární analýzy podnikových výzkumů*. Praha, ČSVÚPSV 1982.
- Výzkum struktury zájmů a potřeb návštěvníků velkoplošných chráněných území a možností diferencovaného kulturně výchovného působení (na příkladu Krkonoš)*. Svazek 1–13. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1978–1981.
- Zásady státní koncepce tvorby a ochrany životního prostředí a racionálního využívání přírodních zdrojů v 8. pětiletce s výhledem do roku 2000*. Hospodářské noviny 1986, č. 20.

Резюме

К. Шварц: Культурная среда как компонент окружающей среды общества

Неотъемлемой частью окружающей среды является культурная среда, включающая в широком смысле слова (а) культуру труда и рабочей среды, (б) культуру жилья и жилой среды, (в) культуру среды бытовых обязанностей и сферы услуг, (г) культуру деятельностей досуга и их среду. Культурная среда в узком смысле (в рамках отрасли культуры) включает (А) культурные объекты и учреждения (их возраст, целесообразность, оснащенность, культурно-эстетическое действие, пространственную доступность, строительное состояние, необходимый ремонт и новое строительство), (Б) культурное оснащение лиц и домашних хозяйств, общественных пространств и (В) культуру межчеловеческих отношений. Автор уделяет внимание проблемам эстетической ценности и воздействия культурной среды, которая с одной стороны реализует социальные функции культуры, направленные на духовное формирование и социализацию личности, а с другой стороны

– через развитие личности приводит к дальнейшему изменению культурной среды. Автор указывает на обесценивание культурной среды и приводит три основные области его причин: экономические, кадровые и недостатки в управлении. Их устранению может содействовать изучение территориальных аспектов культурной среды и культурной жизни.

Summary

K. Schwarz: Cultural Environment as a Part of the Society's General Environment

The cultural environment forms an inseparable part of the human environment. In the broader sense of the word it involves the following areas: a) culture of work and of the working environment, b) culture of habitation, c) culture of the environment of non-working duties and of the sphere of services, d) culture of leisure activities and of their environment. The cultural environment in the narrower sense of the word (i.e. within the framework of the branch of culture) involves A. cultural objects and establishments (their age, usefulness, equipment, culturally aesthetic effect, spacial accessibility, state of buildings, necessary repairs, and new construction), B. cultural equipment of persons and households, of public spaces and grounds, and C. culture of interhuman relations. The paper pays heed to problems of the aesthetic value and to the impact of the cultural environment, which on the one hand realizes the social functions of culture aiming at the spiritual formation and socialization of the personality, while on the other hand, through the mediation of personality development, it leads to further changes in the cultural environment. The deterioration of the cultural environment is pointed out. Its main causes are shown to fall into the following three areas: economic causes, personality causes, and causes ensuing from inefficient management. Research into the territorial aspects of the cultural environment and cultural life may contribute to their elimination.

Spolu s vývojem sociálního plánování byla dílčím způsobem v Československu rozvíjena i výzkumná orientace na vazby mezi sociálním plánem města a sociálním plánem průmyslových podniků, které jsou ve městě lokalizovány. Koordinace sociálních aktivit průmyslových podniků a orgánů státní správy je empiricky ověřována specializovanými výzkumy z let 1973 [Bočková-Premusová 1973], 1975 [Bočková-Premusová 1975], 1983 [Premusová a kol. 1983], 1985 [Maráček a kol. 1985] a 1987 [Illner-Jungmann 1988]. Mimoto se řada relevantních poznatků objevuje v empirických výzkumech, které byly zpracovávány pro účely sociálního rozvoje měst [Illner-Jungmann 1977; Mihalik a kol. 1978; Vidláková 1980] nebo pracovních kolektivů průmyslových podniků [Maráček a kol. 1985; Premusová a kol. 1984; Tomeš a kol. 1984].

Vztah centrálně řízených podniků sekundární sféry a měst, která tvoří jejich zázemí, k sobě poutá v Československu výzkumnou pozornost zejména v oblasti sociální infrastruktury, kde podíl průmyslu na rozvoji terciární sféry je v různých typech měst a podle různých typů průmyslových podniků značně odlišný. Empiricky byla testována celá řada kritérií, jež mohou vztahy mezi městem a podnikem ovlivňovat – velikost podniku, jeho stáří, tradice odvětví, oblastní a národohospodářská dominance, charakter technologie, velikost města, charakter jeho zprůmyslnění, intervence právních, plánovacích a ekonomických nástrojů do těchto vztahů, vliv lokální politiky, osobnosti představitelů podniků i měst atp. Výsledky studia těchto faktorů však byly využity řídicím systémem pouze okrajově, a to především pro resortní, nikoli celospolečenské potřeby.

Získané poznatky považujeme za účelné rozčlenit na:

1. Úvahu o zdrojích pro územně odvětvovou koordinaci
2. Úvahu o chování podniků a národních výborů v tradičním modelu řízení terciární sféry a jeho antropologických dopadech
3. Úvahu o změnách lokální reprodukce v kontextu přestavby ekonomického mechanismu

1. Zdroje jako východisko při formování lokální reprodukce

Při prvních výzkumech intervence podnikových sociálních služeb do občanské vybavenosti měst bylo zaznamenáno, že podniková sociální politika přesahuje rozměr terciární sféry. Podniky nejenže se podílely na opravě hřbitovů či provozovaly vinárny a porodnice, ale podílely se na výstavbě městských komunikací, čištění ulic, nákupu zdravotnických přístrojů, výstavbě zařízení pro volný čas dětí, výstavbě kanalizace, topárenských soustav, dopravních systémů. To vedlo k otázce, kde vlastně leží hranice podnikové reprodukce a jaký je optimální podíl průmyslových podniků na rozvoji sídel. Výzkum z roku 1983 [Premusová a kol. 1983] použil kategorii „územně vázaných“ a „odvětvově vázaných“ zdrojů. Mezi územně vázané zdroje jsme zařadili například zdroje surovin, pracovní síly, občanskou vybavenost, technic-

kou a dopravní infrastrukturu aj. Odvětvově vázané zdroje představují například pracovní místa, mzdy, ale i podniková produkce, úroveň technologie, včetně stupně vlastní výrobní obsluhy, podnikové sociální služby aj. Paralelní reprodukce těchto zdrojů je výrazem dělby práce mezi územím a podniky. propojení územně a odvětvově vázaných zdrojů je mírou komplexnosti lokální reprodukce zdrojů.

Dělba práce mezi průmyslem a územím je formálně určována centrálním, národohospodářským plánem. Jak zdroje území, tak zdroje odvětví, jsou plánovacím mechanismem centrálně bilancovány, přerozdělovány a distribuovány na výkonné reprodukční jednotky, tj. na podniky a národní výbory. Proč tedy dochází k bezprostřední, tj. centrálním plánem nezachycené účasti podniků na rozvoji sídel? Jakých zdrojů je k této účasti používáno?

Dělení zdrojů na územně a odvětvově vázané je ve struktuře dané národohospodářským plánem zjevně neúplné. Lze předpokládat, že jak v území, tak i v podnicích se vytvářely ještě zdroje jiné povahy, které jsou posléze zapojeny do místní reprodukce. Jde o:

1. rezervy a zásoby skryvané před plánovacím mechanismem, tj. zdroje nelegálně držené mimo centrální reprodukční proces,
2. zdroje, které centrální plánovací mechanismus neuvažuje, tj. nezahrnuje je jako nedůležité či nepotřebné (např. malé zdroje surovin, energie, odpady, ale i ekologické zdroje, které nemají „hodnotu“ – vzduch, voda, půda, ticho), které však může využívat lokální reprodukční mechanismus,
3. zdroje, které nejsou vnímány doposud na žádné plánovací úrovni jako zdroje, ale jsou předpokladem komplexnosti reprodukčního celku (např. čas a energie obyvatelstva vynakládané na uspokojení potřeb).

Využití těchto doplňkových zdrojů je limitováno ochotou účastníků místní reprodukce je do procesů této reprodukce vložit. Ochota zužitkovat místní znalosti, zapojit ladem ležící doplňkové zdroje do místního reprodukčního mechanismu byla vždy významným rozvojovým momentem.

Bezprostřední provázání zdrojů v územním rámci je zabezpečováno těmito formami:

1. Vazba mezi centrálně bilancovanými zdroji území a podniků je zajišťována oblastním plánem, který koordinuje, zejména v souvislosti s novými výrobními investicemi, příslušné územní dopady: na plánovaný počet pracovníků jsou pro dané území či město plánovány investice do bytů, občanské vybavenosti aj. Je posuzováno, ve kterých ukazatelích město novou průmyslovou výstavbu absorbuje a kde je třeba kapacitu města posílit novou sociální výstavbou území. Oblastní plán postihuje jen nejdůležitější souvislosti akcí centrálního plánu. Je typem plánu, který slaďuje resortní a územní plánovací proces, pracuje však výhradně se zdroji, které jsou součástí centrální bilance a tvoří se následně. Je tedy konkretizací národohospodářského plánu v území.
2. Zapojováním doplňkových zdrojů (tj. rezerv a neplánovaných zdrojů), které je stimuloováno:
 - a) Centrálními direktivami – například v letech 1980–1985 téměř všechny podniky postavily nebo převzaly do provozu mateřské školy a jesle, v současné době jsou podniky orientovány na ekologické stavby, v padesátých letech to byly kulturní domy aj.
 - b) Právními předpisy, umožňujícími sdružování finančních prostředků mezi podniky navzájem a mezi podniky a národními výbory pro společné akce místního zájmu, a to jak na výstavbu, tak na provoz zařízení sociální infrastruktury.
 - c) Artikulací zájmů lokální politiky, tj. sjednocením potřeb podniku, reprezentovaných podnikovým vedením a potřeb města, reprezentovaných vedením národních výborů, na jejichž uspokojení jsou uvolňovány doplňkové zdroje, ve vztahu k plánovacímu

mechanismu v podstatě neoficiálně. Často jde o výstavbu zařízení reprezentativního charakteru, kterou by bylo obtížné legalizovat plánovacím mechanismem, může však jít také o řešení kalamit aktuálně ohrožujících provoz podniku a provoz města nebo problémů města ohrožujících současně i podnikovou reprodukci.

Stávající vývoj účasti centrálně řízených podniků na rozvoji měst byl tedy určován jednak mechanismem tvorby a plnění národohospodářského plánu a stupněm jeho bilanční pohotovosti regulovat neoprávněné rozdíly ve vybavenosti jednotlivých územních celků a měst a za druhé lokálním mechanismem zapojování odvětvových i územních rezerv, který existuje vedle plánu.

Výsledky empirického výzkumu z roku 1983 [Premusová a kol. 1983] nám umožnily odvodit z chování podniků a národních výborů průmyslové aglomerace závěry, pokud jde o vazby podnikových a územních zdrojů. Vycházíme z absorpční schopnosti území ve vztahu k podnikové dynamice. Ochota či neochota podniku uvolňovat odvětvově vázané zdroje pro rozvoj území má svůj materiální základ v úrovni vybavenosti území pro uspokojování reprodukčních potřeb podniku.

Podle výrobního charakteru podniku a podle kvantity a kvality územně vázaných zdrojů se vztah podniku k územnímu celku může měnit v kontinuu mezi těmito krajními variantami:

- a) Zdroje území jsou podniku nabízeny ve větším rozsahu, než podnik může využít. Vysoká nabídka územně vázaných zdrojů může podniku uspořit odvětvově vázané zdroje, například přebytek kvalifikovaných pracovních sil může ušetřit mzdové fondy a náklady na přeměnu vzdělání na kvalifikaci, nebo nezamořené ovzduší a voda náklady ekologické atp.
- b) Zdroje území jsou ve vyrovnané bilanci s podnikovými nároky na tyto zdroje a v podnikovém reprodukčním procesu se uplatňují objektivní proporce mezi odvětvově a územně vázanými zdroji. Vytváří se optimální vazba zdrojů k relativní rovnováze, která je doprovázena reprodukcí daných zdrojových vstupů jak ve sféře územního řízení, tak ve sféře odvětvového řízení.
- c) Zdroje území jsou nedostatkové z hlediska podnikových nároků, neumožňují plynulou reprodukci podniku. V tomto případě podnik přebírá i reprodukci územně vázaných zdrojů, které potřebuje pro zabezpečení výrobního procesu. Podniku stoupají náklady na tyto územní zdroje, například nedostatek pracovních sil v území zvyšuje náklady na mzdové fondy prostřednictvím náborových akcí a náklady na kvalifikaci, nedostatek bytů v území zvyšuje náklady podniku na výstavbu bytů a podnikové bytové hospodářství.

Významným východiskem poznání konkrétních vztahů průmyslu k území je podniková dynamika, tj. změny chování podniků vyplývající z jejich rozvojových nebo útlumových programů. Tyto relativně rychlé změny absorbuje území se zpožděním, které s sebou nese odchylky od relativní rovnováhy směrem k přebytku nebo nedostatku územně vázaných zdrojů. Odchylky potom determinují podnikové chování ve smyslu mobilizace odvětvových zdrojů pro územní rozvoj při rozšiřování podniku, nebo naopak restrukturalizace těchto zdrojů při útlumu jeho činnosti. Tak například uhelné revíry zažily jak horečnou výstavbu ubytovacích zařízení pro pracující při zvyšování těžby uhlí, tak období, kdy ubytovací zařízení byla předávána městu a přebudována pro jiné využití v rámci občanské vybavenosti v souvislosti s útlumovým programem těžeb. Mobilizace odvětvových zdrojů pro územní rozvoj je tedy v podstatě vázána na schopnost územního celku absorbovat změny ekonomického chování podniků.

2. Chování podniků a národních výborů při rozvoji terciární sféry

Věcně se naše výzkumy zabývaly vztahy mezi průmyslovými podniky a národními výbory, týkaly se tedy převážně podnikových zdrojů lokálně přerozdělovaných ve prospěch rozvoje sociální infrastruktury měst; dílčí poznatky se dotýkají i zdrojů přerozdělovaných ve prospěch pracovních sil, eventuálně obyvatelstva. Uváděné výsledky se převážně týkají měst s heterogenní průmyslovou strukturou, tj. měst, kde je více podniků několika různých průmyslových odvětví.

Poválečný vývoj účasti průmyslových podniků na rozvoji měst tvořících jejich zázemí je motivován potřebou reprodukce pracovní síly v podniku nového, socialistického typu, který v přímém napojení na pracovní proces rozvíjí i prvky socialistického způsobu života pracujících. Zhruba do roku 1960 lze identifikovat převážně podnikovou koncepci rozvoje sociálních služeb souvisejících s reprodukcí pracovní síly: rozvoj podnikového bydlení, ubytování, stravování, zdravotnictví, kultury, tělovýchovy, výchovy a vzdělávání, rekreace. V tomto období se na půdě průmyslových podniků rozvíjí zejména podniková kultura (např. heslo „u každé šachty kulturní dům“) a tělovýchova jako nové prvky obsluhy pracovní síly. Z komplexu podnikových služeb jsou zdravotnictví, někde i tělovýchova, rozvíjeny ve spolupráci s územním systémem těchto služeb [Premusová a kol. 1983].

V dalších letech je vývoj podnikových služeb pro reprodukci pracovní síly „deformován“ instrumentálním vývojem sociální funkce podniku; z komplexu reprodukce pracovní síly vyčleňuje ty sociální služby, které nejvíce napomáhají plnit výrobní funkce podniku. V průmyslu jde zejména o rozvoj bydlení a ubytování jako předpoklad stabilizace pracovníků. V letech 1970–1975 došlo k významné redukci sociální vybavenosti podniků, jež zřejmě doprovázela koncentraci řízení výrobních činností. S výjimkou kultury a tělovýchovy je však nadále požadován proporcionální rozvoj všech ostatních podnikových sociálních služeb. Skutečný vývoj podnikové sociální aktivity směřuje však do služeb, které mohou stabilizovat pracovní sílu (byty, ubytování, rekreace) a dále do služeb, kde přerozdělování zdrojů mezi podnikem a územím bylo stimulováno centrální direktivou, vyjadřující celospolečenský zájem na využití podnikových rezerv. V letech 1977–1985 to byla výstavba i provoz podnikových stravovacích zařízení, v současné době jde o zařízení sociální péče a ekologické stavby [Illner-Jungmann 1988]. Výsledná struktura podnikové sociální vybavenosti a podílu podniku na rozvoji sociální infrastruktury měst je tedy značně různorodá, lze říci, že v každém městě unikátní, a to přes univerzálně platné ukazatele a limity státního plánu.

Základní problém tkví ve skutečnosti, že všemi typy plánů – od státního plánu přes oblastní plán a územní plán – je zabezpečována jak reprodukce pracovní síly, tak reprodukce obyvatelstva. Oba tyto procesy jsou zakotveny v plánovacích metodikách paralelně, a to přesto, že obě množiny se z velké části překrývají.

Dvoukolejnost systémů obsluhy pracovní síly a obyvatelstva s sebou nese při výstavbě a provozu potřebných zařízení sociální infrastruktury výrazné ekonomické ztráty, které také byly prvním impulsem výzkumného zájmu o danou problematiku. Jestliže tvoříme dva komplexní systémy obsluhy – jeden u pracoviště a druhý u bydliště – pro téměř totožné okruhy lidí, potom bude pravděpodobně jeden z těchto systémů nedokonale využitý. Například v závodním systému zdravotnické obsluhy jsou budována i vysoce specializovaná zdravotnická zařízení. Jestliže jsme v roce 1973 poukazovali na to, že uprostřed továrny stojí porodnice [Bočková-Premusová 1973], pak je možno dnes konstatovat, že v téže továrně vyrostla na jedné straně plotu nová ocelárna, na druhé straně plotu nový porodnicko-gynekologický pavilón závodní nemocnice. Lokalizace této nové investice zaráží i z hlediska skutečnosti, že v okruhu čtyř stanic městské dopravy jsou dvě územní nemocnice, obě vybavené taktéž

porodnicí. Nadále tedy existuje jak systém podnikové zdravotnické péče, tak současně i systém územní. Lze mít za to, že jeden z těchto systémů nebude plně využitý.

Komplementarita podnikové a územní sociální infrastruktury je předpokladem komplexní reprodukce lidských zdrojů, které vystupují na jednom pólu sociálního rozvoje jako obyvatelstvo, na druhém pólu jako pracovní síla. Pravda, s ohledem na specifiku těchto dvou rolí (občan a pracovník), nepůjde o komplementaritu absolutní.

V souvislosti s vymezením žádoucího rozměru sociální funkce podniku ve vztahu k funkcím města a dále v souvislosti s požadavkem vytvořit systém normativů podnikových sociálních služeb byly zkoumány [Premusová a kol. 1984] ty podnikové služby, které by se do budoucna měly rozvíjet paralelně ve vztahu k územnímu systému, tedy nezávisle na systému občanské vybavenosti, a dále služby komplementární, jimiž by měl podnik doplňovat systém územní vybavenosti, eventuálně je rozvíjet v závislosti na stavu sociálních služeb města. Vzhledem k tomu, že s výkonem práce souvisí bezprostřední potřeba pracovní kvalifikace, potřeba stravování v průběhu pracovní doby, potřeba předcházet pracovním úrazům a nemocem z povolání, je nutno organizovat systém podnikového stravování, vzdělávání, kvalifikace a rekvalifikace i systém bezpečnosti a hygieny práce, spojený s pracovním lékařstvím a pracovní rehabilitací. Tento systém podnikových služeb by měl být organizačně i normativně konstruován v přímé závislosti na charakteru technologie a pracovního výkonu. Například stravování v podniku by mělo sledovat obecné zásady racionální výživy obyvatelstva, ale bezprostřední rytmus podávání stravy, její kalorická hodnota, diety atp. by měly být odvozeny z fyzické a psychické zátěže pracovníků.

Naproti tomu všechny další podnikové služby, které dnes podniky rozvíjejí, by měly být konstruovány jako komplementární tak, aby systémově doplňovaly občanskou vybavenost nejen materiálně technickou základnou, ale i výkonem svých funkcí.

Ve městech s heterogenní průmyslovou strukturou existují dnes městské zóny, které z hlediska reprodukce obyvatelstva „patří podniku“, kde je soustředěn velký počet podnikových bytů, kulturních, tělovýchovných a zdravotnických zařízení. Tato lokalizace služeb působí při využívání celou rodinou (některé služby jsou vyhrazeny pouze pro zaměstnance) komplikace. Kromě toho je znovu lokalizována podniková vybavenost přímo v závodech nebo bezprostředně za jejich branou. Při vytváření podnikových služeb se na jejich umístění podílí jak představa „podnikového městečka“, tak i představa továrny, eventuálně práce jako základního reprodukčního prostředí. Tato představa je ztělesňována pracovním kolektivem, který na pracovišti tančí, zpívá nebo absolvuje pedikúru.

Komplementarita podnikových a územních sociálních služeb vyžaduje jednak nový přístup k rozmístění těch podnikových služeb, které se stávají doplňkem občanské vybavenosti (měly by respektovat urbanistická kritéria výstavby města), jednak jejich bezpodmínečnou otevřenost veřejnosti. Podniková mateřská škola postavená u bran závodu zatěžuje městskou dopravu, zatěžuje děti a měla by též zatěžovat hlavu městskému hygienikovi; podniková mateřská škola postavená uvnitř obytného okrsku zkrusluje plnění urbanistických norem občanské vybavenosti – je totiž vyhrazena pouze pro děti zaměstnanců a vytváří stejné druhy zátěže jako mateřská škola postavená v závodě – pro změnu zase pro rodiny, jimž zde byl přidělen byt od jiného závodu nebo od národního výboru či družstva.

Tyto dílčí poznatky mohou být zhodnoceny i v kontextu neočekávaného vývoje sdružování finančních prostředků v osmdesátých letech. Pokles ochoty sdružovat prostředky ze strany podniků pravděpodobně nereflektuje na vývoj právní úpravy tohoto institutu, ale je výrazem neochoty spojovat zdroje pro širší reprodukční prostředí. Koneckonců se nabízí otázka, kdo vlastně v celé institucionální koncepci sociálního rozvoje o lokální komplementaritu sociální infrastruktury zdrojů usiloval. Také národní výbory – jak ukážeme dále – se zaměřovaly na

paralelní, tedy v podstatě extenzivní vývoj systému občanské vybavenosti, neboť ve sdružených investicích se střetaly zájmy národohospodářského plánu a územního plánu, a to jak při výstavbě sdružené investice, tak při jejím provozu. Paralelní obsluha pracovní síly a obyvatelstva je zakotvena již v plánovacím mechanismu – jinak by například statistická šetření neignorovala vybavenost sídel závodními zařízeními, která plní funkce i pro veřejnost, respektive saturují potřeby velké části veřejnosti, byť momentálně v montérkách. Řešení těchto střetů v přípravě konkrétní sdružené investice musí být pro výkonné instituce – podniky a národní výbory – obtížné, nehledě ke skutečnosti, že dosažení komplementarity, tj. intenzivní využívání sdružené investice, její vliv na plynulost a rychlost, eventuálně kvalitu obsluhy nikdo neoceňoval.

Sdružování prostředků je komplementací těch zdrojů, které byly výše označeny jako doplňkové, tedy těch, které mají povahu rezerv a zásob a nebyly centrem ohodnoceny jako zdroje. Tyto zdroje lze – vzhledem k vyšším stupňům hierarchie řízení – beztestně nechat ležet ladem, nezapojovat je do reprodukčního procesu. Nezbytnou podmínkou jejich použití je v centrálně direktivním modelu tedy ochota hledat možnosti jejich zapojení a tato ochota je podmiňována absorpční schopností území ve vztahu k podnikové dynamice – jak výše zachycuje typologie variant podnikových vztahů k území. Ochota použít ladem ležící zdroje bude však zahrnovat i další podněty – v dalším textu je neobratně nazýváme místní politikou a vstupem třetího partnera.

Řešení vztahu podniku a sídla je na teoretické úrovni spatřováno ve trojí podobě. Je však nutno podotknout, že každá varianta má jak pozitivní, tak negativní argumentaci. Prokazuje se nedostatek seriálních výzkumných poznatků na dané téma:

1. první možnost spočívá v tom, důsledně respektovat centrální přerozdělovací proces a odlišné funkce obou institucí – výrobních podniků a národních výborů. Zkvalitnit plánovací a bilanční procesy natolik, aby postihovaly celý komplex reprodukce v místech [Ulman 1986]. Ve svých důsledcích by tento přístup odstranil lokální přerozdělování zdrojů. Mezi národním výborem a podnikem by se z hlediska zabezpečování sociální reprodukce obyvatel, resp. pracovníků, nevytvářely žádné vztahy, jejich kontakt by byl určen právní normou nebo procedurou tvorby plánu. Centrální plán by evidoval a bilancoval všechny dostupné zdroje a přerozděloval vyprodukovaný národní důchod do územních celků s cílem dosáhnout rovnováhy v jejich vybavenosti. Apriori je tu zakotven cílový požadavek rovnosti životních podmínek pro všechny.

Námítky, které je možno proti této koncepci vznést, vyplývají z toho, že podvazují podnikovou dynamiku, což v současném období strukturních změn průmyslu může působit jako brzda. Nejdůležitější námitkou je však prokázaná neschopnost centrálního plánovacího a bilančního mechanismu skloubit všechny zdroje tak, aby prostřednictvím centrálního plánu byl na lokální úrovni formován komplex životních podmínek.

Naše výzkumné výsledky ukázaly ještě na jednu překážku. V souvislosti s výzkumem podnikové dominance (stavu, kdy jeden velký podnik ovládá celé město a staví si je jako své zázemí) bylo prokázáno, že úloha státní správy, tedy národního výboru, je v takové konstelaci loutková. Podnik zde zahrnuje do svého sociálního rozvoje i reprodukci územně vázaných zdrojů a plně supluje v tomto směru funkci národního výboru.

Při výzkumu vztahů velkého koncernu povrchové těžby uhlí k území [Premusová a kol. 1983], kde jsou bezprostředně devastovány územně vázané zdroje (i systém osídlení), se koncern však neopíral o svou územní dominanci, ale o dominanci národohospodářskou. Nutnost reprodukce územně vázaných zdrojů není v tomto případě řešena podnikem, ale je promítána do centra, kde deformuje bilanční mechanismy. Centrální plánování odstupuje od zásady územní rovnosti životních podmínek a přesunuje zdroje do postižené oblasti, na jejímž

fungování je národohospodářský zájem. Lokální řídicí mechanismus – zejména národní výbory – je však natolik paralyzován trvale nedostatečnou obnovou územně vázaných zdrojů, že zejména finanční prostředky přisunované z centra není schopen využívat pro místní reprodukční cyklus a vrací je zpět (např. území nemá zorganizovány stavebně dodavatelské kapacity a není proto schopno využít uvolněné finanční prostředky na náhradní výstavbu).

2. Za druhé je možné ponechat volnou cestu působení dosavadních tendencí podnikové i územní vybavenosti a vhodně využít zaváděné ekonomické nástroje, tj. budovat mezi podniky a národními výbory měst vztahy dobré „obchodní spolupráce“ [Tomeš 1984].

Úvaha vychází z posílení ekonomického chování podniků. Podnik bude budovat a provozovat ta zařízení, na něž si vydělá, a svoje služby – v případě nedostatečného krytí územních potřeb – bude prodávat národním výborům. Obdobné služby, které nebudou rozvíjeny na podnikové půdě, získá podnik v případě potřeby nákupem od národních výborů, resp. od specializovaných organizací, které národní výbory řídí. Tím bude zároveň stimulována ekonomická koordinační funkce v oblasti sociální infrastruktury: z hlediska ekonomické efektivity provozu jednotlivých zařízení bude účelně redukovat nevyužité kapacity u obou institucionálních nositelů.

Námítky, které se proti tomuto řešení vyslovují, souvisí s akcentem na ekonomickou efektivnost, která může vést k tomu, že oba partneři budou rozvíjet především placené služby. Tato tendence se ohlašuje v souvislosti s experimentálním zaváděním chozrasčotu v nevýrobní sféře – například zdravotnická zařízení plánují rozvoj kosmetické a plastické chirurgie za úplatu, kulturní zařízení rozvoj videotechniky za úplatu aj., což se nemůže nedotknout výkonů neplacených služeb, eventuálně služeb doposud dotovaných.

Další námitkou je, komu by vlastně podniky prodaly nadměrná zařízení, která se jim nevyplatí provozovat? (Reprezentativní rekreační střediska, velké hotely, kulturní domy, stadióny a plavecké bazény, které byly postaveny bez ohledu na velikost města.) Tato zařízení se v rámci dosavadních „plánovacích her“ přesouvala mezi možnými provozovateli – podnikem, národním výborem, tělovýchovnou jednotou, městskou provozní organizací atd. Na jejich provoz se doplácelo a v podstatě se hledal takový provozovatel, který obtížné zařízení mohl propašovat do státního rozpočtu k trvalé dotaci [Bočková–Premusová 1975; Illner–Jungmann 1988]. V ekonomickém klimatu budou tato zařízení trvalým zdrojem konfliktů a budou se hledat vhodní provozovatelé, kteří jinými výkony schodek doplatí.

Vztahy obchodní spolupráce se rozvíjely již v rámci současné lokální politiky. Podnikový nákup rekreačních služeb u provozních organizací cestovního ruchu, podnikový nákup vstupenek na divadelní představení, prodej míst v podnikové mateřské škole zaměstnavatelům dětí z územního obvodu mateřské školy, prodej podnikových rekreačních poukazů zaměstnavatelům jejich rodinných příslušníků, podnikový prodej míst v učňovských zařízeních, refundace nákladů na vyučení při změně zaměstnavatele atp.

Okolo takto organizovaných podnikových služeb, které dovolují externím osobám využívat podnikového vlastnictví, vzniká řada agend a provozních problémů. Zatímco v územním celku je provoz občanské vybavenosti zabezpečován vždy specializovanou provozní organizací, provoz podnikové sociální vybavenosti je zajišťován rozmanitými a mnohdy ne zcela legálními organizačními cestami. U podniků s rozsáhlou a územně koncentrovanou sociální vybaveností vznikají v poslední době taktéž provozní organizace – závodní ústavy národního zdraví, závodní organizace bytového hospodářství atp. [Premusová a kol. 1983]. Zaváděním prodeje podnikových služeb vzniknou zřejmě v podnikovém rámci nové hospodářské útvary, které administrativně rozšíří podnikové provozní organizace. Vznikají tedy paralelně nejen soubory podnikové a územní vybavenosti, ale i provozní a řídicí systémy těchto služeb.

Námítka, která z těchto tendencí vyplývá, poukazuje na to, že s vývojem obchodní

spolupráce, eventuálně konkurence mezi podniky a národními výbory, by časem mohly vzniknout dva komplexní systémy obsluhy s rozsáhlým řídicím aparátem, přičemž jejich komerční zaměření vymístí z obou systémů obsluhy ty činnosti, které jsou dnes občanům i pracujícím poskytovány bezplatně, v rámci jejich práv.

3. Třetí možnost, jak vyřešit vztah podnikové a územní sociální vybavenosti, spočívá v tom, že na základě pevných pravidel omezeného centrálního limitování vybraných zdrojů budou do ekonomického a sociálního rozvoje území zapojeny i doplňkové lokální zdroje. Vztahy mezi národními výbory a podniky budou chápány jako vztahy reprodukčních partnerů při tvorbě životních a pracovních podmínek obyvatelstva a současně pracujících [Illner 1987 ; Premusová 1985 ; Jungmann 1985].

Ekonomický předvoj takového pojetí představuje teorie územně výrobních komplexů, eventuálně územně reprodukčních komplexů, územních celků s technologiemi kombinovanými do bezodpadních reprodukčních cyklů atp. Věcným výrazem praktického prosazování tohoto přístupu v sociální oblasti je legalizace lokálního přerozdělování zdrojů mezi územím a podniky prostřednictvím institutu sdružování finančních prostředků a činností a dále pak institucionalizace orgánu, který se nejčastěji nazývá „rada ředitelů“ a za posledních pět let byl ustaven téměř při všech městských národních výborech v Československu [Illner–Jungmann 1988]. Studium vývoje obou forem územně odvětvové koordinace zdrojů prokázalo, že obtížně snášejí centrální reglementaci co do věcných obsahů, personálního složení či formálního statusu.

Námitkou proti uvedené koncepci je, že neznáme optimální poměr mezi zdroji centrálně bilancovanými a lokálně přerozdělovanými. Hypoteticky se poznamenává, že pro každý územní celek by tento poměr měl být unikátní [Premusová a kol. 1983], což centrální bilance, vycházející z požadavku rovných podmínek pro všechny, nemůže zabezpečit. Jak k tomu poznamenává Illner [Illner 1988], „dilematem zásadní povahy je pozice, ze které budou územní podmínky hodnoceny. V extrémní poloze je lze charakterizovat jako napětí mezi exploatačním a reprodukčním přístupem: v prvním případě je cílem sociálně ekonomického rozvoje území mobilizace všech zdrojů území v zájmu celospolečenského rozvoje, v druhém uspokojení potřeb jeho obyvatel na základě proporcionálního růstu všech základních složek sociálně ekonomického systému území . . . Právě exploatační optika, vlastní centralistickému pojetí územního rozvoje, určovala dosud převládající způsob hodnocení územních sociálních podmínek“.

Námítky souvisí také s nejistotou v hodnocení úlohy místní politiky při lokálním přerozdělování zdrojů. V souladu s výše uvedeným rozporem je známkována v rámci exploatačního přístupu jako lokálpatriotismus, v rámci reprodukčního přístupu naopak jako tvorba informační místní infrastruktury umožňující integraci zdrojů území a odvětví v rámci územního celku.

Nejdůležitější věcná zjištění, i pokud jde o podmínky a fungování místní politiky ve vztahu k podnikům, jsou tato:

– Nedostatek zdrojů pro rozvoj terciární sféry je zčásti fiktivní a plyne z toho, že obslužné aktivity se rozvíjely skrytě uvnitř sekundární sféry. Z hlediska místní politiky nedostatek zdrojů pro terciární sféru posiluje postavení výrobních podniků jako držitelů rezerv a zásob. V této podobě se stávají významnými pro místní politiku a národní výbory jsou na nich závislé [Wiater 1987]. Právní a plánovací nástroje státní správy nejsou vůči podnikům plně využívány a tato benevolence je „směňována“ za odvětvově vázané zdroje. Výměnou za vyšší podnikový podíl při sdružování finančních prostředků například nejsou ukládány pokuty za znečišťování životního prostředí. V této oblasti nedošlo za posledních 15 let ke změnám přes všechny legislativní snahy posílit pravomoc národních výborů. Ve městech

s několika silnými podniky je partnerská situace národních výborů lepší o možnost hrát roli arbitra, ve městech s jedním velkým podnikem je však národní výbor zpravidla zcela závislý na podnikovém managementu.

- Většina akcí, u nichž je předpokládán společný zájem podniků a národních výborů, je předjednávána při neformálních příležitostech. Následná formalizace je zároveň legalizací akce, a to pouze v rozměrech, které umožňuje plánovací mechanismus. V některých místech byla zjištěna iniciativní, eventuálně arbitrážní úloha orgánů KSČ, podrobnější poznatky o úloze stranických orgánů při koordinaci vztahů mezi podniky a územím však nemáme. Neformální příležitosti k setkávání místních politiků však jsou nejčastěji zasedání politických orgánů, eventuálně společná územní příprava oslav politických výročí. Tvorba personálních unií v místě je podporována praxí kádrových výměn mezi podniky a státní správou, například v severočeské průmyslové aglomeraci bylo 60% funkcionářů národních výborů dříve zaměstnáno v podnicích [Premusová a kol. 1983].
- Poslanci národních výborů, delegováni z podniků, byli označeni za nedůležitou skupinu v procesu místní koordinace zdrojů: význam mají pouze poslanci, kteří zastávají rozhodovací funkce (podnikový ředitel, náměstek). Odvětví národohospodářsky dominantní se nezapojují ochotně do místní politiky, důležití jsou pro ně jejich vyslanci (rodáci) v důležitých funkcích v centru. Funkcionáři národních výborů považují za jednu z nejdůležitějších osobních charakteristik podnikového managementu „rodáctví“; podmínkou vstřícného přístupu k územním potřebám je podle jejich názoru alespoň bydlení ve městě.
- Teritoriální dosah podniku se různí podle druhů územních zdrojů podnikem využívaných. Jiný územní dosah má podnik z hlediska ekologického, jiný z hlediska dojížděky zaměstnanců, obsluhy a eventuálně reprodukce pracovní síly apod. Které z těchto zdrojů a v jakém teritoriálním dosahu by měly být místně zdaněny, je v současné době předmětem diskusí.
- Nejúčinnější obranou podniků proti nadměrným požadavkům národních výborů je ve stávajícím modelu řízení podmínka, že akce společného regionálního zájmu musí legalizovat nadřízené resortní orgány. Zdánlivá ochota podniku podílet se na územním rozvoji je podvazována resortem, který akci zkrátka neschválí. Národní výbory nemají v ruce žádné nástroje k ovlivnění vyšších stupňů resortní vertikály řízení.
- V rámci používaných forem koordinace územních a odvětvových zdrojů jsou podniky dlouhodobě ochotny stavět, eventuálně vypomáhat při výstavbě zařízení sociální infrastruktury, nejsou však ochotny tato zařízení provozovat, eventuálně se podílet na jejich provozu. Provozním problémem řady měst jsou zejména náročná tělovýchovná a kulturní zařízení [Illner–Jungmann 1988], nedostatečně využita a tudíž se ztrátovým provozem. Dosud byly z nekázně a nedostatečné profesionality v koncepci obsluhy pracovní síly obviňovány zejména podniky. Byla – na výzkumné půdě – kritizována reprezentativní sociální výstavba velkých průmyslových podniků, jmenovitě nákladná výstavba rekreačních zařízení, kulturních domů a víceúčelových hal, náročných tělovýchovných areálů, hotelů aj., která jsou reprezentativní vizitkou podniku, ale každodenně nejsou využívány. V posledních výzkumech [Illner–Jungmann 1988] se však kritika nedostatečné objektivizace potřeb objevila i na podnikové půdě a směřovala k práci národních výborů. Také národní výbory začaly projektovat velké, reprezentativní akce – například plavecké bazény velkých rozměrů, divadla aj., a to v situacích, kde každodenní provoz města je havarijně ohrožen nedostatkem v provozu technické infrastruktury, vážné údržba bytového fondu, nejsou rozpočtově kryty základní potřeby školství a zdravotnictví.

Jak patrně, o procesech místní politiky toho víme velmi málo. Nelze spolehlivě říci, zda v kontaktu podniků a národních výborů dochází k objektivizaci potřeb. Je možné, že se

uplatňují také subjektivní faktory, které lze hodnotit jako lokálpatriotismus, nebo dokonce „místní mafie“.

Závěrem lze říci, že studium procesů lokální reprodukce bude neúplné a mnohdy i zavádějící, pokud nebude brán v úvahu třetí partner, a to je obyvatelstvo. Jeho zanedbávání nelze omluvit tím, že sociální plánování se mohlo zavádět jen ve společenských útvarech institucionalizovaných, zapojených na národohospodářské plánování, není vysvětlením, že reálné sociální rozvoj byl tvořen institucemi a využíván (nebo nevyužíván) lidmi. Hovoříme-li o nutnosti objektivizovat a uspokojovat potřeby, pak nejde o potřeby podniků a národních výborů, ale o potřeby obyvatelstva a pracujících.

Člověk se každodenně pohybuje zpravidla v trojím terénu: v místě bydliště, na pracovišti, v rodině. Plní svou denní činností tři role: občana, pracovníka a matky nebo otce. Střídání těchto rolí by nemělo být spojeno s žádnou námahou, „převlek“ rolí by neměl stát mnoho energie a času. Prvotní reprodukční jednotkou je rodina. Prostorově a funkčně roztržité životní a pracovní podmínky člověk integruje do nutného reprodukčního rámce, do komplexů reprodukčních zdrojů na bázi rodiny. Jestliže se rozvojové cesty dvou institucionálních garantů tvorby životních podmínek (podniků a národních výborů) rozbíhají, zvyšuje se neúměrně námaha vynaložená na jejich integraci v prostoru a čase reálné rodiny. Jestliže cesty dvou institucionálních garantů tvorby životních podmínek odbíhají od základu reprodukčních potřeb, vytváří si člověk náhradní mechanismy jejich uspokojování, avšak také za cenu velkých ztrát (např. druhá ekonomika).

Reálně tedy může nastat situace, kdy regionální reprodukce nebude vytvářet dva, ale tři paralelní systémy uspokojování každodenních potřeb. Nutnost demokratizace regionálního reprodukčního mechanismu se tu nastoluje nejen jako základna objektivizace reprodukčních potřeb každodenního provozu sídla, ale i jako významný politický korektiv možných negativních peripetií místní politiky.

Teoretickým základem pro studium sociálního rozvoje územně reprodukčních komplexů by měla být antropologická teorie vlastnictví, vycházející z raných Marxových prací [Marx 1977] o úloze pospolitosti při formování člověka jako vlastníka. Vedle vlastnictví výrobních prostředků, pojmů podnikového a komunálního vlastnictví, by zde mohly být studovány hlubší antropologické polohy vlastnictví – vlastnictví jako ovládání podmínek své existence člověkem.

3. Změny lokální reprodukce v podmínkách přestavby ekonomického mechanismu

Ve výzkumu vztahů mezi podniky a národními výbory [Illner–Jungmann 1988] z roku 1987 (terénní šetření 1986) byly položeny i otázky týkající se perspektiv spolupráce obou institucí při rozvoji sídel v podmínkách přestavby ekonomického mechanismu. V době terénního šetření nebyly ještě známy klíčové právní normy otevírající zásadním změnám prostor. S touto výhradou lze říci, že postoje podniků ke spolupráci s územím byly výrazně ambivalentní: polovina podniků očekávala přesně vymezenou, normovanou a plánovacím mechanismem určenou účast na rozvoji sídel, druhá polovina podniků očekávala větší samostatnost v provazování podnikových zdrojů s územními. Polovina podniků očekává do budoucna rozšiřování spolupráce s územím při zabezpečování reprodukčního procesu, třetina podniků očekává zúžení této spolupráce s ohledem na omezení podnikových zdrojů.

Lze předpokládat, že v nových ekonomických podmínkách dojde k řízenému přerozdělování zdrojů i na místní úrovni, a to například formou daně z pracovní síly. Představa je taková, že část daně by zůstala v rozpočtu městských národních výborů sídla podniku, část této daně by byla přerozdělována centrálním rozpočtem.